

Людмила Бабенко

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка
(Полтава, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6828-1414>

Ольга Вільховик

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського
(Полтава, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2522-2756>

**ДЕЗЕРТИРСТВО ЯК ВИЯВ КРИЗИ
БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СИСТЕМИ МОБІЛІЗАЦІЇ 1919 РОКУ
В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

У статті аналізуються причини та процес поширення явища дезертирства у Червоній Армії в період другої радянсько-української війни. Показано соціально-політичні настрої серед мобілізованих українців, що виникли внаслідок примусової мобілізації навесні-влітку 1919 року. Остання розглядається як істотний каталізатор дезертирства. Акцентована увага на світоглядному конфлікті, який виник у свідомості мобілізованих українців-червоноармійців, спричиненого невідповідністю між пропагандистськими гаслами боротьби за світову революцію, соціальну справедливість і реальними умовами в армії та суспільстві. Показані жорстокі методи боротьби з дезертирством у більшовицькій армії та їх виконавці, внаслідок чого дисципліну в армії називали «кривавою». Пропаганда виявилася недієвою, як альтернатива використовувалася система заручництва, загороджувальних загонів тощо. З листопада 1919 р. діяли революційні військові трибунали з необмеженим правом у визначенні форм репресій.

У висновках до статті автори узагальнюють та конкретизують причини масового дезертирства мобілізованих українців, наводять окремі

підрахунки дослідників щодо кількості дезертирів, констатують, що лише жорстокі методи виявилися найбільш дієвими. Водночас масовий характер дезертирства свідчив про низький рівень підтримки більшовицької влади.

Ключові слова: Україна, Червона Армія, дезертирство, репресії, військова мобілізація, більшовики

Постановка проблеми. На початку боротьби за встановлення радянської влади на території України тема військового будівництва була однією з ключових для російської більшовицької партії. Червона армія розглядалася як один із чільних інструментів насадження нової політичної влади на противагу українським органам влади часів Української революції 1917–1921 рр. Для утвердження радянської влади була необхідна присутність Червоної Армії, а для її легітимізації — залучення шляхом примусових мобілізацій українського населення на військову службу. Актуальність порушеної теми підсилюється сучасними подіями повномасштабної російсько-української війни, у ході якої окупаційна влада Російської Федерації вдається до примусових мобілізацій населення на тимчасово окупованих українських територіях Донецької, Луганської областей та Криму, де-юре і де-факто підтвердивши всеосяжний контроль над терористичними утвореннями ЛДНР. Оголошена в Росії «часткова мобілізація» у зв'язку з очевидним провалом початкових планів так званої «спецоперації» викликала анти-

мобілізаційні настрої серед росіян, а серед відмобілізованих — деморалізацію і панічні настрої. Історичні уроки мобілізаційної кампанії 1919 р. до Червоної Армії у цьому контексті є дуже показовими, однак їх урахування для уникнення очікуваної хвилі дезертирства військовослужбовців навряд чи будуть взяті до уваги. Між тим вивчення подій другої радянсько-української війни більшовицької Росії проти УНР дає можливість відтворити процес утвердження радянської влади та спонукає до аналізу й пошуку релевантних підходів до його осмислення, зважаючи на оцінку В. Антоновим-Овсієнком ставлення українців до більшовицького війська як «зневагу» і «відразу».

Мета статті. Метою статті є аналіз причин, фактів, наслідків явища масового дезертирства в Червоній Армії на території України через примусу примусової мобілізації 1919 року українського населення та методів боротьби із зазначеним явищем.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема військового будівництва Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА) в умовах війни за Україну, воєнно-політична ситуація на тери-

торії Української радянської соціалістичної республіки (УРСР), форми та методи залучення українців до військової служби в РСЧА, особливості мобілізаційних процесів на території України знайшли своє висвітлення в опублікованих узагальнювальних працях та в окремих статтях і матеріалах. Серед використаних джерел і літератури з'ясуванню природи, характеру радянського політичного режиму, в надрах якого формувалася армія як інструмент поневолення інших народів, присвячена книга Н. Верт (Верт, Н. 1992, 480 с.). Широке тло суспільно-політичних процесів в українському суспільстві періоду Української революції, в тому числі й проблеми створення таких більшовицьких українських військових формувань як Червоне козацтво, загони Червоної гвардії досліджував В. Солдатенко. Автор доводив, що обидва формування слід вважати продуктом більшовицької Росії, для якої їх формальна національна ідентифікація була способом легітимації радянської влади (Солдатенко, В. 2008, 560 с.).

Тема дезертирства у Червоній Армії розглядалася істориками як окремий аспект військового будівництва на території України, підконтрольній більшовикам. Автори інтерпретували явище дезертирства не лише як кризу особистої мотивації окремо взятого індивіда, але й через призму втрати довіри, розчарування в ідеології більшовиків, загальну ситуа-

цію в РСЧА. Здебільшого спеціальні праці, присвячені явищу дезертирства в РСЧА належать російським дослідникам (Долгова, А. К. 2009; Жирнов, Е. 2014; Левшин, К. В. 2011, с. 73–79; Овечкин, В. В. 2003, с. 108–115). Однак вони екстраполюють загальні закономірності більшовицької моделі військового будівництва в українських умовах. До цієї теми зверталися автори статті, окресливши тематичні й хронологічні пріоритети явища дезертирства на українському ґрунті (Вільховик, О. В. 2011, с. 161–166). Про деякі форми дезертирства та приєднання військовослужбовців-дезертирів до повстанських загонів на території України йдеться у дослідженні Д. Красносілецького (Красносілецький, Д. П. 2009, 275 с.).

Істотним складником джерельної бази цієї статті є неопубліковані та опубліковані архівні джерела, офіційні документи органів радянської влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Масштабні бойові дії вимагали швидких мобілізаційних заходів радянської влади, які робили кожного, за висловом одного із засновників партії соціалістів-революціонерів В. Чернова, «військово-возобов'язаним кріпаком воюючої держави». Радянська держава невідступно і послідовно вимагала «...собі всю людину — всю без залишку...». Один із лідерів і теоретиків меншовизму Ф. Дан у спогадах передав по-

хмурий жарт свого співрозмовника, червоноармійця-конвоїра, про три-мільйонну армію: «мільйон біжить, мільйон сидить, мільйон ловить і водить» (Левшин, К. В. 2011, с. 73).

Примусова мобілізація українського населення навесні-влітку 1919 р. до Червоної Армії стала каталізатором масового дезертирства. Цьому сприяла низка причин, серед яких слід виокремити посилення антивоєнних настроїв у суспільстві. Новобранці, здебільшого сільська молодь, потрапивши в нове середовище, важко пристосовувалися до незвичних умов життя. Загальна обстановка в більшовицькій армії для них була чужою і незрозумілою. Традиційний світогляд мобілізованих українців не збігався з постулатами комуністів про боротьбу за перемогу світової революції, побудову безрелігійного суспільства, руйнування традиційних суспільних та родинних цінностей. Здебільшого новобранці турбувалися про господарські хліборобські справи, які залишилися невирішеними і могли привести до занепаду власного господарства.

Мобілізовані українці зіткнулися з політичною дилемою: йдучи на військову службу, вони готувалися захищати свою землю, країну, а потрапивши в Червону Армію, завдання змінювалося на протилежне — воювати проти власного народу, грабувати і знищувати його в ім'я політичної мети чужої держави — радянської Росії. Хто був не згоден виконувати

вказівки більшовицького керівництва, розцінювався як зрадник.

Середовище, у яке потрапляли новобранці, з жорсткою дисципліною та системою покарань видавалося жахливим для вчорашніх сільських юнаків. Так, Головнокомандувач усіма Збройними силами Республіки І. Вацетіс доповідав В. Леніну: «Дисципліна в Червоній Армії побудована на жорстких покараннях, особливо на розстрілах. Нещадними покараннями і розстрілами ми навели терор на всіх: на червоноармійців, на командирів, на комісарів. Смертна кара на фронтах практикується настільки часто і через найрізноманітніші приводи й випадки, що наша дисципліна в Червоній Армії може бути названа, у повному розумінні цього слова, кривавою дисципліною» (Верстюк, В. Ф. 2014).

Поряд з цим зростала питома вага агітаційно-пропагандистської роботи в Червоній Армії, яка мала вплинути на настрої примусово мобілізованих українців. Її труднощі в Україні добре розумів Л. Троцький, який в «Інструкції» агітаторам-комуністам перед відправкою в Україну в 1919 р. зазначав: «Те, про що ми тут, у Росії, говоримо відкрито, в Україні можна шепотіти тільки на вухо, а то краще й зовсім не говорити. ...Пам'ятайте ж, що немає важче роботи агітаторської, як в Україні. Утретє ми посилаємо сильні кадри туди, щоразу з новою тактикою й новими прийомами» (Документи трагічної історії

України ... 1999, с. 240). Пропаганда цілком ґрунтувалася на технологіях брехні, маніпулювання свідомістю, фальсифікацій тощо. Так, Л. Троцький орієнтував комуністів у випадках грабежів і мародерства червоноармійців оголошувати їх «повстанцями і петлюрівцями», «махновцями», які, мовляв, влилися у Червону Армію. Радянська влада розстріляє їх як «шкідливий елемент» і «це буде доказом не тільки суворої революційної дисципліни, але й суворою карою за грабіж».

Між тим, грабіж був також частиною політики більшовицької Росії щодо України, й агітатори повинні були певним чином пояснювати, чому «уряд Росії змушений вивозити хліб з України»: «...пояснити селянам, що хліб заберуть тільки в куркулів і не для Росії, а для найбільш бідніших українських селян, для робітників і Червоної армії, яка вигнала Денікіна з України» (Документи трагічної історії України ... 1999, с. 242). Однак численні документи свідчать, що політпрацівники-росіяни самі ставали дезертирами, не витримавши умов служби на території України, і втікали на батьківщину або в інші губернії. Причому до таких зараховували всіх, хто у визначений термін не повернувся з відпустки або відрядження. Оскільки такі випадки ставали масовими, у телеграмі начальнику секретного відділу Харківського губкому зазначалося, що такі особи оголошуються дезертирами,

«яку б посаду вони не займали, з усіма наступними наслідками».

Словник дає таке визначення терміну «дезертирство» (з лат. *desertor* — утікач, зрадник) — умисне самовільне залишення військово-службовцями військової частини або місця служби чи неявку на військову службу з метою ухилення від неї (Военный энциклопедический словарь. 2002, с. 426). У більшовицькому розумінні дезертирами називали всіх червоноармійців, в тому числі командирський склад, які не підтримували радянську владу, усіх солдатів, що втекли чи просто вчасно не повернулися з відпустки, усіх юнаків, які з будь-якої причини не з'явилися на мобілізаційні пункти, незважаючи на хворобу чи релігійні вірування (Вільховик, О. В. 2011, с. 162–163). За радянським законодавством, дезертирство вважалося найтяжчим воєнним злочином (Военный энциклопедический словарь. 1986, с. 225).

Радянська держава, аби зупинити наростання масового дезертирства, розробила низку документів. Відповідно до декрету від 3 березня 1919 р. «Про заходи боротьби з дезертирством» на всі установи і організації радянської держави було покладено обов'язок щодо спостереження за ставленням співробітників установ до виконання військової повинності. Місцеві військові комісари, міліція, волосні і сільські виконавчі комітети та домові комітети зобов'язані були

впроваджувати в життя всі директиви та постанови, що стосувалися боротьби з дезертирством. За переходу дезертирів посадові особи притягувалися до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі строком до 5 років з обов'язковими примусовими роботами. На основі цього наказу була створена Всеукраїнська центральна комісія з боротьби із дезертирством при командувачеві всіма збройними силами України (Шершенькова, В. А. 2012, с. 303). Її завдання полягало у розробці конкретних заходів та їхнє втілення через систему спеціальних каральних органів для непокірних військовослужбовців.

Всеукраїнською центральною комісією з боротьби із дезертирством були виокремлені найпоширеніші його «види»: втеча, самовільне відлучення, ухилення від мобілізації та обліку військовозобов'язаних. Втечею вважалося самовільне залишення військовослужбовцями своєї частини або місця служби, яке тривало понад шість днів, а за відсутності добровільної явки — і менше шести днів; запізнення на службу без поважних причин, що тривало понад шість днів при переміщенні, переведенні, відрядженні, виписці з госпіталю тощо. До втечі прирівнювалися: самовільний перехід військовослужбовця з однієї військової частини або установи до іншої; повторне самовільне залишення своєї частини або місця служби (Долгова, А. К. 2009).

18 грудня 1919 р. Всеукраїнська центральна комісія з боротьби із дезертирством затвердила інструкцію, яка встановлювала наступний порядок вирішення комісіями кримінальних справ: для встановлення факту вчинення злочину на місце виїжджав один із членів комісії і складав протокол у присутності свідків; рішення комісії оформлялося постановою з урахуванням складу злочину, фактів провини і покарання. Рішення оформлялося як постанова адміністративного органу. Вирок не ухвалювався, оскільки ця комісія не мала судових функцій (Ревегук, В. Я. 1996, с. 91).

Слід констатувати, що перші репресивні акти стосовно військовослужбовців почалися відразу з перемогою більшовиків у Громадянській війні на території Росії. Комуністична партія іменувала «контрреволюційними» й розглядала як злочинні будь-які форми протидії своїй владі. Як «потенційно небезпечні» заарештовувались передусім колишні білогвардійці, офіцери і вояки царської армії. Найбільшого розмаху на території України ця боротьба набрала під час операції «Весна», коли за грати потрапили сотні командирів Червоної Армії з числа колишніх царських офіцерів (Ніколаєв, І. Є. 2006, с. 14).

Серед дезертирів з числа військовослужбовців-українців можна виділити **чотири категорії**. До **першої** належали рядові і командири Червоної армії, які не підтримували ідео-

логію більшовиків, уважали їхню політику протиправною і незаконною. Такі червоноармійці тікали з Червоної Армії, створюючи повстанські загони. Здебільшого вони готувалися до втечі заздалегідь, мали підтримку серед місцевого населення, захоплювали з собою зброю і в подальшому воювали проти частин Червоної Армії і більшовиків. Так, в одному з протоколів військкомату Харківської губернії за листопад 1920 р. зазначалося: «Ставлення населення до бандитів більш ніж прихильне. Дезертирство як таке, безумовно, розвинене. Крім того, спостерігаються випадки, коли колишні унтер-офіцери приховують своє командне звання. Таких випадків зареєстровано близько 200»¹.

Другу категорію становили солдати, яким набридло воювати, терпіти тяжкі умови життя, яких вабила сім'я, особливо коли армійська частина комплектувалася неподалік їхньої домівки. Так, в акті ревізії пересильних пунктів № 18 327 від 2 листопада 1920 р. наголошувалося: «Особлива увага повинна бути звернена на те, що вагони з дезертирами іноді стоять на станції по 2–3 доби. При довгій стоянці на станції в холодних вагонах солдати розходяться по селах і їх доводиться знову виловлювати. Друга дуже важлива причина дезертир-

¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. Р-200. Оп. 1. Спр. 1 (Протоколи совещаний Постоянного совещания при начальнике тыла губернии). Арк. 15.

ства — це те, що дезертир, висланий із Повітової комісії з дезертирства на пересильний пункт, дізнавшись там, що його направляють до Харкова, іде з пункту і шукає в усіх установах і частинах м. Полтави кума, свата для того, щоб влаштуватися на місці і не виїжджати. І виходить таке явище: зустрічає мобілізований солдат земляка, який говорить, що він теж ходив кілька днів по місту і йому все-таки вдалося влаштуватися деінде. Інший теж починає ходити і т.[ак] д.[алі], таким чином виходить мало не масове дезертирство з пересильного пункту»². Цю ситуацію провокували самі ж більшовики, використовуючи новобранців як «гарматне м'ясо». За словами командувача Збройними Силами Радянської України В. Антонова-Овсієнка: «...нещодавно мобілізовані маси, інколи натовп виловлених дезертирів, більш-менш об'єднані в частини, кидалися прямо в бій. Звичайно, під натиском досвідченого і технічно сильнішого противника ці маси бою не витримували» (Антонов-Овсеєнко, В. О. 1923, с. 30).

² ДАХО. Ф. Р-184. Оп. 1. Спр. 1 (Распоряжения Полтавского Губернского и уездного продовольственных Комитетов, Супруновского Волостного исполнительного Комитета и волосного военного Комиссариата об обеспечении земледельческими машинами крестьян, организации комитетов бедноты, заготовке продовольственных продуктов для Красной Армии, проведения разъяснительной работы по призыву в Красную Армию, рассмотрении жалоб за нарушение продовольственных законов и по другим вопросам). Арк. 5.

Самовільне відвідування сім'ї теж прирівнювалося до дезертирства. Так, у циркулярі Полтавського губвиконкому до всіх начальників повітових адміністрацій зазначалося: «НКВС констатує, що за останній час, зокрема на території УВО, спостерігається невдоволення червоноармійців неможливістю отримати відпустку і побувати вдома. Однією з істотних причин, що породжували це явище, є листи родичів червоноармійців, у яких найчастіше допускаються перебільшення або навіть неправдиві відомості, як-от: надзвичайно важке матеріальне становище, хвороба або смерть когось із рідних»³. Або: «Червоноармієць місцевої команди при Губвійськкоматі Крячко Конон був відряджений 23 листопада 1920 р. в місті Саратов, щоб супроводжувати арештованого і відвезти секретний пакет, але Крячко у відрядження не поїхав і покладених на нього обов'язків не виконав, а отримавши документи і секретний пакет, поїхав самовільно додому, де пробув 4 дні. Після арешту Крячко втік через вікно»⁴, — зазначалося в наказі № 254 Харківського губер-

³ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). Ф. Р-163. Оп. 1. Спр. 1 (Обіжники та розпорядження Чутівського районного виконавчого комітету про боротьбу з самогоноварінням, конокрадіжками). Арк. 8.

⁴ ДАХО. Ф. Р-2550. Оп. 1. Спр. 290 (Переписка с учреждениями военного ведомства о розыске военнослужащих и дезертиров). Арк. 29.

ського військового комісаріату від 15 грудня 1921 р.

Дезертири, здебільшого селяни, виправдовували свою відмову перебувати в лавах Червоної Армії незадовільним її постачанням і матеріальним забезпеченням, а також необхідністю допомагати вдома по господарству. Окрім того, до втечі з військових частин спонукала «втома від війни», її зтяжний перебіг, що супроводжувався небувалою розрухою і голодом.

Третя категорія — солдати, що стали дезертирами мимоволі, наприклад, невчасно повернулися з відпустки з об'єктивних причин, вважали, що їм дали відстрочку, захворіли в дорозі і не змогли повідомити командира про свій стан, з певних причин не виконали наказу тощо. Нерідко солдати, послані на придушення селянських виступів чи військових операцій повстанських загонів, виявляли до них співчуття, переходили на їхній бік, проводили антибільшовицьку агітацію. Навіть козачі кіннотні частини перестали бути опорою більшовицького ладу на території України. Так, на Південно-Західному фронті відмовились придушувати селянські повстання 1-й Кубанський, 2-й Запорізький, 11-й Чугуївський, 12-й козачий полки, а гвардійський кіннотний корпус сам потрапив до числа «бунтівників» (Солдатенко, В. Ф. 2008, с. 384).

До **четвертої категорії** належала молодь, яка не з'явилася на мобіліза-

ційні пункти відповідно до призову. На території українських губерній і повітів, де встановлювався більшовицький режим, військові комісари вдавалися до насильницьких мобілізацій. Але це ще більше посилювало уникання явки молоді на мобілізаційні пункти, що підтвердили результати мобілізації 1919 р.

Небезпеку для більшовицького режиму становило те, що втікачі з Червоної Армії об'єднувалися в повстанські антибільшовицькі загони або приєднувалися до діючих. 23 серпня 1920 р. вийшов наказ голови Всеукраїнської центральної комісії з боротьби із дезертирством М. Артанова про якнайшвидшу ліквідацію цього явища на території українських губерній. Відповідно до документу вводилася система заручників. Усі села поділялися на п'ять або десять хат і призначався «відповідальний за дезертирів», який досить часто «за недостатню пильність» разом із дезертирами ставав перед судом революційного трибуналу (Красносілецький, Д. П. 2009, с. 52).

Особливістю було те, що повстанські загони з числа дезертирів підтримувало місцеве населення і навіть активно їм сприяло, що свідчило про антибільшовицькі настрої загалом. Так, наприклад, в одному з документів йшлося про події у Бельському повіті на Смоленщині, типові й для інших місцевостей: «...проходять небувалі повстання дезертирів-бандитів. Ними були розгромлені кіль-

ка сілрад, причому вкрадені великі суми грошей, інвентаря, були вбиті 2 міліціонери, убитий і знівечений секретар волвиконкому і воєнрук. Зв'язок із Смоленськом розірваний. Населення цього району ставиться доброзичливо до банд і вороже до наших загонів. Комітет ухвалив таке рішення: 1. Організувати надзвичайний Штаб з боротьби з дезертирством; 2. Оголосити військовий стан в районі дії Штабу; 3. Військово-революційному штабу оголосити населенню, яке протидіє його роботі, що воно буде позбавлене права отримувати продукти першої необхідності; 4. Із сімей бандитів взяти заручників»⁵.

За словами російського дослідника В. В. Овечкіна, загальна кількість ухилинь від призову в армію була дуже великою. За період із жовтня 1918 р. по квітень 1919 р., коли уряд оголосив мобілізацію більше 3 млн. людей, не з'явилося на призовні пункти 917 тис. осіб, або 25% від

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 17 (Доклады, докладные записки, информация Наркомата военных дел Военных Советов, политотделов фронтов, командиров дивизий в ЦК КП(б)У ВУЦИК, Совет Оборони Республики о политическом, экономическом и военном положении Украины, состоянии и боевых действиях частей Красной армии, деятельности Политуправления Наркомата военных дел и др. вопросам. Обращение Управления военно-учебных заведений Украины к работникам и крестьянам, вступающим на курсы подготовки командного состава). Арк. 2.

загального числа мобілізованих громадян (Овечкин, В. В. 2003, с. 109). За дослідженнями Є. Жирнова, на 1 червня 1920 р. РСЧА налічувала 4 424 317 бійців і командирів, із яких дезертирував кожен шостий. Однак із флоту тікала незначна кількість червонофлотців, а в сухопутних частинах налічувалося 3 875 257 осіб, отже, втік кожний п'ятий солдат, стверджує дослідник. Цей розрахунок, на його думку, також потребував уточнення, оскільки дезертирів із запасних частин рахували окремо, і вони не входили в 773 тис. утікачів. На фронті ж у діючій армії було 1 539 667 осіб дезертирів, тому, як стверджував Є. Жирнов, дезертирував кожен другий червоноармієць (Жирнов, Е. 2014). Характерно, що в українських губерніях на початку 1919 р. число тих, хто ухилився від призову, настільки значне, що в деяких випадках доводилося скасовувати накази про мобілізацію. Так, наприклад, у наказі № 257 Лохвицького повітвиконкому Полтавської губернії зазначалося: «Центром встановлено, що дезертирство з військових частин (як самовільна відлучка і втеча з частини, так і неповернення звільнених у короткочасну відпустку після її закінчення) набуває небувалих розмірів»⁶.

⁶ ДАПО. Ф. Р-1856. Оп. 1. Спр. 21 (Приказы Центральной Полтавской Губернской и Хорольской уездной военной комиссии по борьбе с дезертирством, Полтавского Губернского и Хорольского уездного военных комиссаров

Одним із найжорстокіших заходів залякування стала система заручників, про яку згадував М. Артанов. Її ініціатором був нарком військових та морських справ Л. Троцький (Верт, Н. 1992, с. 85). Ця система використовувалася як головний метод боротьби з дезертирами на початковому етапі формування Червоної Армії. Так, у постанові Ради оборони РСФРР від 31 травня 1919 р. говорилося: «Мобілізовані відповідають за круговою порукою один за одного, і їхні сім'ї вважаються заручниками в разі переходу на бік ворога або дезертирства, або невиконання даних завдань і т.[ому] п.[одібне]» (Овечкин, В. В. 2003, с. 110). За наказом Л. Троцького вимагалось з'ясувати сімейний стан командного складу колишніх офіцерів царської армії і чиновників дореволюційної доби та залишити на відповідальних посадах лише тих, чий родини знаходяться в межах радянської Росії. Кожному під особисту розписку повідомлялося — зрада потягне арешт його сім'ї. Усі військові начальники зобов'язувалися завжди мати адреси своїх підлеглих офіцерів і чиновників, а також їхніх родин (Вронська, Т. В. 2009, с. 54). Ось як виглядала реалізація цієї вимоги за спогадами відомої письменниці Зінаїди Гіппіус: «Коли офіцерів

риатов по воинским частям и учреждениям Хорольского гарнизона о борьбе с дезертирством за 1920 г. (копии); план Петроградской Губернской комиссии по оказании помощи хозяйствам семей красноармейцев на 1920 г.). Арк. 186.

мобілізують їх відразу заарештовують. І не тільки самого офіцера, але його дружину, дітей, матір, батька, сестер, братів, навіть двоюрідних дядьків і тіток! Тримають офіцера у в'язниці деякий час, неодмінно разом із родичами, щоб зрозуміло було, у чому справа, і якщо побачать, що офіцер з «пасивних» героїв — випускають усіх: офіцера в армію, рідних під постійний нагляд. Велике лихо, якщо прилетить від армійського комісара скарга на цього «військового спеца»... Їдуть дядьки і тітки (не кажучи про дружину з дітьми) кудись на примусові роботи, а то й замикаються в колишній каземат» (Овечкин, В. В. 2003, с. 110).

Більшовики кілька разів змінювали тактику боротьби з дезертирством. Вони спробували застосовувати до ухильників і втікачів жорсткі санкції: злісних розстрілювали, а решту саджали. Але бійців на фронтах від цього більше не стало. Тоді влада взяла курс на лібералізацію ставлення до дезертирів, повертаючи на службу без покарання навіть тих, хто пішов у так звані «банди». Це відзначав навіть В. Ленін: «Можливість впливу на дезертирів переконанням і успіх такого впливу показує зовсім особливе ставлення до селянства з боку робітничої держави, на відміну від поміщицької і капіталістичної держав. Гніт палиці або гніт голоду — ось єдине джерело дисципліни для цих двох останніх видів держави. Для робітничої держави, або для диктатури

пролетаріату, можливе інше джерело дисципліни: переконання селян робітниками, їхній товариський союз» (Ленін В. І. О войне, армии и военной науке. 1965, с. 591–592).

Напередодні зими дезертирам пропонували здатися і здати своїх ватажків. Тим, хто погоджувався, прощали навіть вбивства комуністів і відправляли у війська. Для цього активно використовували засоби агітації (Жирнов, Е. 2014). ЦК РКП(б) рекомендував губкомам партії провести тиждень боротьби з дезертирством, використовуючи для цього всі форми усної, друкованої пропаганди й агітації, залучаючи до такої роботи всі партійні і радянські організації, а також «у якості агітаторів залучати робітників, селян, робітниць, селянок, особливо дружин червоноармійців». «Організуйте, — підкреслювалося в постанові, — широку агітацію так, щоб викликати масову добровільну явку і зробити зайвим широке застосування каральних заходів». ЦК РКП(б) звертав увагу на те, що ухилення та дезертирство, за рідкісним винятком, були «результатом не злої волі, а несвідомістю, антирадянською агітацією і відсутністю політичної роботи партії, невдоволенням щодо забезпечення та постачання, усією обстановкою в казармі і в дорозі» (Овечкин, В. В. 2003, с. 112). Подібна ситуація була типовою для радянської Росії. Але головна проблема полягала в тому, що багато хто з десятків тисяч червоноармійців,

які добровільно здалися під час так званих тижнів явки, незабаром знову тікали з частин, так що загальний результат агітації проти дезертирства, по суті, виявився близьким до нуля, як констатує історик Е. Жирнов (Жирнов, Е. 2014).

По всій прифронтовій смузі для затримання дезертирів були організовані загороджувальні загони, а також спеціальні кавалерійські дивізіони. Серед них найбільшими були дивізіон імені Троцького, який мав назву «Таємний дивізіон», і загін «Чорна сотня» (Овечкин, В. В. 2003, с. 111). Конкретні напрямки посилення контролю в губерніях і повітах, зокрема, у Полтавській, визначалися «Тимчасовою інструкцією з боротьби з дезертирством»: «Робота Повіткомдезертира полягає головним чином у тому, щоб невдовзі створити на всіх вузлових станціях залізниць, розташованих у Полтавській губернії, контрольні пункти з трьох осіб червоноармійців від караульної роти повітвійськоматів. На великих шосейних і стовпових дорогах, що ведуть до фронтів, організувати загороджувальні загони з десяти червоноармійців караульної роти повітвійськоматів. На обов'язки тих чи інших покласти ретельну перевірку документів у всіх осіб, які проходять і проїжджають дорогою. Затриманих дезертирів і бездокументних осіб потрібно негайно пересилати в Повіткомдезертир, який з'ясовує особистості, встановлюючи факти

дезертирства затриманих, із протоколом дізнання і всіма документами через повітком надсилає їх у Губкомісію для віддання до суду Військово-Революційного Трибуналу»⁷.

До весни 1919 р. склалася система військової юстиції. Для розгляду злочинних діянь, які були скоєні солдатами Червоної Армії і складала загрозу для більшовицької влади, у листопаді 1919 р. були створені Революційні військові трибунали. При Реввійськраді армії був утворений Революційний військовий трибунал армії, при Реввійськраді фронту — Революційний військовий трибунал фронту, при Реввійськраді Республіки — Революційний військовий трибунал Республіки. В одному з клопотань Реввійськради до Раднаркому наголошувалося: «Реввійськрада І-ї Армії Українсько-Радянських Військ просить Український Раднарком про утворення Реввійськтрибуналу в І-й Армії Українсько-Радянських Військ»⁸. Крім того, Революційні військові трибунали мали право розгля-

⁷ ДАПО. Ф. Р-369. Оп. 1. Спр. 1 (Доповідь про роботу та списки командированих по проведенню тижня повітряного флоту). Арк. 3.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОУ). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 116 (Листування з Реввійськradoю Республік, штабами армії й округами та губернським військовим комітетом про добір командного складу Червоної армії та про можливість використання спеціалістів військової справи ворожих армій, які виявили бажання служити в Червоній армії). Арк. 3.

дати справи на виїзних засіданнях. Їхньою відмінною рисою від інших каральних органів було нічим необмежене право у визначенні міри репресії (Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г.).

Головною метою створення Революційних військових трибуналів була боротьба проти політично невдоволених червоноармійців. Підтвердженням цього слугує також один із листів до керівника Слідсудчастини Харківського губвійськкомату: «Революційні військові трибунали створюються для розгляду справ, скоєних у районі воєнних дій військовослужбовцями Червоної Армії і військовополоненими, які створюють небезпеку для Радянського соціалістичного ладу Республіки, зміцнення в ній завоювань Революції і для її оборони. ... Як видно з наведеного, реввійськтрибуналам підсудні були далеко не всі справи про злочинні діяння, учинені військовослужбовцями, а тільки найбільш важливі з них. Тому справи про різні дрібні кримінальні злочини (крадіжка, пияцтво, недбалість) надалі реввійськтрибуналами Південно-Західного фронту до виконання прийматися не будуть, а повинні передаватися в місцеві судові установи цивільного відомства»⁹.

⁹ ДАХО. Ф. Р-2550. Оп. 1. Спр. 32 (Декреты, приказы, инструкции учреждений военного ведомства и переписка с ними о порядке формирования и функциях следственно-судебных частей губвоенкоматов. Списки совет-

Мотивом для заведення справи могли послужити як явка з повинною чи офіційне затримання на місці злочину, так і звичайне донесення громадян чи повідомлення посадовими особами з воєнних або адміністративних місць. Розглядаючи справу і виносячи вирок, Реввійськтрибунал повинен був керуватися інтересами «...соціалістичної Республіки, класової війни за перемогу пролетаріату й оборони Республіки від ворогів соціалістичної революції, як це підказує їм революційна правосвідомість і совість»¹⁰. Тобто йшлося про принцип так званої революційної доцільності. Загалом застосовувалися різні види покарання, аж до розстрілу включно. Про всі розстріли повідомлялося в наказах по армії із зазначенням імен розстріляних, назв частин і, за наявності, місця проживання сім'ї. Траплялися й масові розстріли.

Посадові особи установ та організацій, винні у приховуванні дезертирів, піддавалися ув'язненню на строк до п'яти років як з обов'язковими примусовими роботами, так і без них. Найбільш розповсюдженими покараннями були штрафи і конфіскація майна, про що наголошувало-

ських учреждений на территории г. Харькова). Арк. 20.

¹⁰ ДАХО. Ф. Р-2550. Оп. 1. Спр. 32 (Декреты, приказы, инструкции учреждений военного ведомства и переписка с ними о порядке формирования и функциях следственно-судебных частей губвоенкоматов. Списки советских учреждений на территории г. Харькова). Арк. 6.

ся в наказі Револуційної військової ради Республіки № 1828 від 13 травня 1920 р.: «...кожен дезертируючий червоноармієць або військовослужбовець є найлютішим ворогом трудящих і співучасником буржуазії, який заслуговує найсуворішого покарання. Тому пропонується: 1. До всіх дезертирів з фронтових, тилкових частин і установ, зі збірних пунктів або ешелонів після опублікування цього наказу застосовувати каральні заходи, починаючи від штрафу і закінчуючи повною конфіскацією всього рухомого і нерухомого майна. 2. Усі відповідальні особи, підприємства та установи, що прийняли дезертирів після опублікування цього наказу, підлягають позбавленню майна або частини його в адміністративному порядку за приховування дезертирів. 3. Цей наказ потрібно прочитати в усіх військових частинах фронту, тилу, повідомити негайно всім звільненим від мобілізації, усім, хто добровільно з'явився або хто ухилився, але був спійманим від мобілізації дезертиром»¹¹.

У газеті «Комуніст» від 18 липня 1920 р. вийшла стаття «Робота Генералів у Сибіру і на Україні», де йшлося про судовий процес над завідувачем УКРОС і відповідальним партійним працівником Давідом Райхштейном, який, усупереч за-

¹¹ ДАПО. Ф. Р-1864. Оп. 1. Спр. 21 (Прикази, телеграми й переписка по адміністративному та мобілізаційному відділах про відправку червоноармієців у частини). Акр. 223.

бороні, прийняв на службу родичів у радянську установу, які «мали білогвардійське минуле» та ряд інших порушень, проте, «беручи до уваги його політичну стійкість», був виправданий судом Харківського ревітрибуналу¹².

До середини 1919 р. трибунали в основному розглядали справи про дезертирство. Широко практикувався такий засіб покарання, як направлення у штрафну роту з умовним смертним вирокком. Засуджували і до умовних розстрілів, віддаляючи виконання вироків. Наприклад, у Постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів «Про доповнення 477 статті УПК» наголошувалося: «Умовно-дострокове звільнення червоноармієців, засуджених загальними судами від відбування мір соціального захисту, що були застосовані до них у вигляді направлення у штрафні частини, надає військовий трибунал, у районі якого знаходяться штрафні частини. При цьому військовому трибуналу надавалося право виносити в таких справах постанови про дострокове звільнення червоноармієців на основі копії вироку, без запиту офіційних справ»¹³.

¹² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 192 (Протоколи засідань Вишнього партійного суда Центральної партійної комісії і слідственої комісії при ЦК КП(б)У по розгляданню персональних дел комуністів). Арк. 94.

¹³ ЦЦДАВОУ Ф. 8. Оп. 2. Спр. 27 (Про порядок умовно дострокового звільнення черво-

Фактично були вироки, які в дію не приводилися, так як більшість засуджених або спокутували свою провину, або гинули в боях. До бійців, які дезертували через легкодухість, нерозуміння, бажання побачитися з рідними, іноді трибунали проявляли поблажливість. Так, у протоколі завідуючих окремими волосними відділами Зіньківського повіту на Полтавщині відзначалося наступне: «Заслухавши доповідь про боротьбу з бандитизмом, дезертирством, допомоги сім'ям червоноармійців, з'їзд завповітвійськвідділів Зіньківського повіту констатував, що у зв'язку з припиненням переслідування дезертирів в адміністративному порядку та переходом до судових органів помічаються вкрай м'які вироки, що виносяться нарсудом, вони не відповідають тяжкості скоєного злочину, з одного боку, і затягування справ, що потрапляють на суд для розгляду, при яких справи залишаються нерозібраними по кілька тижнів — з іншого. Спостерігаються випадки недостатньої уваги з боку місцевих органів Радвлади в галузі забезпечення сімей червоноармійців, що є приводом дезертирства з лав Червоної Армії»¹⁴.

ноармійців від відбуття мир соціальної охорони). Арк. 3.

¹⁴ ДАПО. Ф. Р-184. Оп. 1. Спр. 1 (Распоряжения Полтавского Губернского и уездного продовольственных Комитетов, Супруновского Волостного исполнительного Комитета и волосного военного Комиссариата об обеспечении земледельческими машинами крестьян, организации комитетов бедноты, заготовке

Утім пом'якшення становища засуджених трибуналами поширювалося на деякі чітко визначені категорії: «...засуджені за дезертирство червоноармійці, які за віком демобілізовані в безстрокову відпустку, підлягають звільненню з направленням на сільськогосподарські або інші роботи за спеціальністю. Указана міра поширюється на всіх засуджених за приховування дезертирів, допомогу їм або бездіяльність. Особи, однолітки яких перебувають у Червоній Армії, підпорядковуються місцевим військкоматам для відправки в армію»¹⁵, — зазначалося в циркулярному розпорядженні мобуправління РСЧА від 29 жовтня 1921 р. У дійсності більшовицька поблажливість, з одного боку, сприяла ще більшому розмаху дезертирства, а з іншого — суттєво впливала на свідомість червоноармійців, адже, переживши стрес суворого покарання і в той же час помилування чи амністії, солдати починали симпатизувати більшовикам, брали участь у будівництві радянської держави. Після таких судів червоноармійців направляли на колишні місця у свої підрозділи, а деяких засуджували до примусо-

продовольственных продуктов для Красной Армии, проведения разъяснительной работы по призыву в Красную Армию, рассмотрении жалоб за нарушение продовольственных законов и по другим вопросам). Арк. 4.

¹⁵ ДАХО. Ф. 2550. Оп. 1. Спр. 276 (Циркуляры мобилизационного управления Красной армии и штаба Харьковского военного округа о порядке борьбы с дезертирством). Арк. 8–9.

вих робіт. У 1920 р. поля багатьох радгоспів були зорані і засіяні за допомогою примусової праці колишніх дезертирів.

Судові функції в тих місцевостях, де були відсутні революційні трибунали, виконували місцеві комісії з боротьби з дезертирством. Але вони були обмежені в справі позбавлення земельних наділів, конфіскації майна, розстрілів. Однак, навіть самі більшовики визнавали ганебну роботу цих комісій. Це підтверджує циркуляр, адресований усім комісіям із боротьби з дезертирством, де зазначалося: «...конфіскація часто проводиться загонами на свій розсуд. При майновому стягненні не завжди береться в розрахунок майновий стан покараного. Спостерігаються неприпустимі випадки використання конфіскованого майна на потреби комісії або загонів»¹⁶.

Нестача військової сили в боротьбі з повстанським рухом сприяла проведення великої кількості амністій. Так, в одному з протоколів Полтавської губернської комісії по боротьбі з дезертирами зазначалося: «...12 червня 1920 р., обговоривши

питання про участь червоноармійців засуджених на різний термін в Полтавську повітову штрафну команду, і беручи до уваги, що головними причинами злочинного діяння, вчиненого засудженими червоноармійцями, були культурна відсталість, політична невихованість і сімейне незабезпечення, а тому, керуючись постановою ВЦВК і IV З'їзду Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 20 травня 1920 р. про амністію, постановили: «Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки всім засудженим за дезертирство червоноармійцям до 13 червня 1920 р. за вироками Полтавської повітової військової комісії прийняти повну амністію, відновити таких у повних правах громадянства Республіки. З червня 1920 р. зарахувати всіх амністованих червоноармійців у запасні частини військ Червоної Армії і сформовані маршові роти відправити на фронт для боротьби з ворогами пролетаріату»¹⁷.

Незважаючи на суворі заходи, що застосовувалися до дезертирів, їхня свідомість важко піддавалася впливові комуністичної пропаганди. В. Ленін у 1919 р. наголошував на ролі методу переконання, який мав кращий результат у боротьбі з дезертирством та впровадженням комуніс-

¹⁶ ДАПО. Ф. Р-1856. оп. 1. Спр. 21 (Приказы Центральной Полтавской Губернской и Хорольской уездной военной комиссии по борьбе с дезертирством, Полтавского Губернского и Хорольского уездного военных комиссариатов по воинским частям и учреждениям Хорольского гарнизона о борьбе с дезертирством за 1920 г. (копии); план Петроградской Губернской комиссии по оказании помощи хозяйствам семей красноармейцев на 1920 г.). Арк. 3.

¹⁷ ДАПО. Ф. Р-1864. Оп. 1. Спр. 21 (Прикази, телеграми й переписка по адміністративному та мобілізаційному відділах про відправку червоноармійців у частини). Арк. 284.

тичного світогляду серед українців: «Можливість впливати на дезертирів переконанням і успіх такого впливу показує зовсім особливе ставлення до селянства з боку робітничої держави, на відміну від поміщицької і капіталістичної. Гніт палиці або голоду — ось єдине джерело дисципліни для цих двох останніх видів держав. Для робітничої держави або для диктатури пролетаріату можливе інше джерело дисципліни: переконання селян робітниками, їх товариський союз. Коли послухаєш розповіді очевидців про те, що в такій-то губернії повертаються добровільно тисячі й тисячі дезертирів, що на мітингах звернення до товаришів дезертирів має іноді успіх, який навіть важко описати, тоді починаєш уявляти собі, скільки ще не використаної нами сили є в цьому товариському союзі робітників і селян» (В. І. Ленін про Україну ... 1969, с. 320).

За підрахунками російського дослідника В. В. Овечкіна, у першій половині 1920 р. на території України добровільно з'явилося у частини 556 тис. дезертирів. Подальші обшуки, проведені в Україні протягом п'яти місяців того ж року, виявили ще 500 тис. дезертирів. Із загального числа затриманих 612 чол. були засуджені до розстрілу і 5 934 — до позбавлення волі. У цілому ж за період національно-визвольних змагань в Україні ухилення від явки до призову становило 75%, утечі після прийому на військову службу — 18–20%,

втечі з військових частин — 5–7% (Овечкин, В. В. 2003, с. 114).

Великий розмах дезертирства серед червоноармійців був свідченням невдалої і жорстокої політики радянської влади. Перші статутні покарання стосовно військовослужбовців почалися відразу з приходом більшовиків в Україну. Вони створили цілу систему каральних органів для дезертирів, що є свідченням великих масштабів явища.

Висновки. Підсумовуючи аналіз проблеми дезертирства серед червоноармійців на контрольованій більшовиками території України, серед причин дезертирства виділимо такі: ідеологічні переконання червоноармійців-українців, зневіра у політиці більшовиків та радянській пропаганді, економічні труднощі в родинях, проблеми із продовольчим і матеріально-технічним постачанням Червоної Армії, утомлення від війни тощо. У якості протидії явищу дезертирства більшовики застосовували поєднання різних каральних методів: від громадського осуду до розстрілу. Зокрема, широко використовувався спосіб оприлюднення імен дезертирів на сторінках місцевої преси, існувала система заручництва членів сімей дезертирів, по всій прифронтовій зоні створювалися загороджувальні загони, злісних дезертирів розстрілювали, а решту саджали під арешт. Створювалися спеціальні каральні загони для виявлення дезертирів, що переховували-

ся. Однією з функцій трибуналів був розгляд справ армійських дезертирів. Отже, ставка робилася на терористичні методи, які своєю жорстокістю мали сформувати атмосферу тотального страху. Фактично значна кількість вироків у дію не приводилася, так як більшість засуджених або спокутували свою провину, або

гинули в боях. Разом з тим ідеологи більшовизму, зокрема, В. Ленін неодноразово порушували питання про необхідність ширшого застосування методів переконання і агітації. У комплексі передбачені заходи боротьби з дезертирством поступово трансформували світоглядні засади червоноармійців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Антонов-Овсеєнко, В. (1923). *Строительство Красной Армии в революции*. Москва: Изд-во «Красная новь» Главполитпросвет, 59 с.

Ахромеев, Ф., Алтунин, А. Т., & Волкогонов, Д. А. (1986). *Военный энциклопедический словарь*: 2-е изд. Москва: Военное издательство, 864 с.

Верт, Н. (1992). *История советского государства. 1900–1991*: пер. с фр. Москва : Прогресс-Академия, 480 с.

Верстюк, В. (2014). Про історичні передумови встановлення свята Радянської армії (23 лютого). URL: <https://siver.com.ua/publ/1/2-1-0-163> [дата зверн.: 09.04.2014].

Вільховик, О. В. (2011). Явище дезертирства в Червоній Армії на території України (кін. 1918 — поч. 1920-х рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць: Історія, Політичні науки. Міжнародні відносини*. № 583–584, с. 161–166.

Военный энциклопедический словарь (2002). Москва : Издательский дом «ОНИКС 21 век», 1432 с.

Вронська, Т. (2009). *Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 486 с.

В. І. Ленін про Україну: у 2-х частинах. Ч. II. 1917–1922. (1969). Київ: Політвидав України, 760 с.

Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.): Ред.-упоряд. П. П. Бачинський. (1999). К., 640 с.

Долгова, А. К. (2009). К вопросу о дезертирстве в годы Гражданской войны. URL: http://www.rusnauka.com/18_DNI_2011/Istoria/2_89202.doc.htm [дата зверн.: 21.07.2013].

Жирнов, Е. (2014). В июле 1920 года дезертировало 773 тысячи красноармейцев. URL: <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php> [дата зверн.: 13.10.2014]

Красносілецький, Д. П. (2009). *Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УРСР у 1920–1924 роках*: монографія. Хмельницький: ХНУ, 275 с.

Левшин, К. В. (2011). Причины дезертирства в Красной Армии (1918–1921 гг.). *Новейшая история России*. № 2, с. 73–79.

Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. Сборник подготовили к печати Н. П. Мамай, Л. Ф. Никольская. (1965). Москва: Воениздат, 836 с.

Николаєв, І. Є. (2006). *Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ–НКВС України в 20–50-ті роки ХХ століття* (автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 — Історія України). Київ, 20 с.

Овечкин, В. В. (2003). Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны. *Вопросы истории*. № 3, с. 108–115.

Ревергук, В. (1996). *Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр.* Полтава: [б. в.], 100 с.

Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. URL: <http://istmat.info/node/38779> [дата зверн.: 06.09.2016].

Солдатенко, В. Ф. (2008). *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки* (у 4-х т. Т. I). Рік 1917. Харків: Прапор, 560 с.

Шершенюкова, В. А. (2012). Розвиток законодавства про військові злочини в УРСР в 1919–1921 роках. *Актуальні проблеми держави і права*. № 63, с. 301–307.

REFERENCES

Antonov-Ovseyenko, V. (1923). *Stroitelstvo Krasnoy Armii v revolutsiyi* [Red Army Building in the Revolution]. Moskva: «Krasnaya Nov» Glavpolitprosvet, 59 s. [in Russian].

Ahromeyev, F., Altunin, A. T. & Volkogonov, D. A. (1986). *Voyennyy entsiklopedicheskiy slovar* [Military Encyclopedic Dictionary]: 2-ye izd. Moskva: Voyennoye izdatelstvo, 864 s. [in Russian].

Vert, N. (1992). *Istoriya Sovetskogo gosudarstva 1900–1991* [Soviet State History 1900–1991]: per. s fr. Moskva: Progress-Akademiya, 480 s. [in Russian].

Verstiuik, V. (2014). Pro Istorychni peredumovy vstanovlennia sviata Radianskoyi Armiyi (23 liutogo) [About the Historical Preconditions for Soviet Army Day (February 23) Establishment]. URL: <https://siver.com.ua/publ/1/2-1-0-163> [Accessed: 09.04.2014]. [in Ukrainian].

Vilhovyyk, O. V. (2011). Yavvyshche dyzertyrstva v Chervoniy Armiyi na terytoriyi Ukrayiny (kin.1918 — poch. 1920-x pp.) [The Desertion Phenomenon in the Red Army on the Territory of Ukraine (end 1918 — beginning 1920-th)]. *Naukovyy visnyk Chernivetskogo universytetu: zbirnyk naukovykh prats: Istoriya, Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*. № 583–584, s. 161–166. [in Ukrainian].

Voyennyy entsiklopedicheskiy slovar [Military Encyclopedic Dictionary]. (2002). Moskva: Izdatelskiy dom «ONIKS 21 vek», 1432 s. [in Russian].

Vronska, T. (2009). *Zaruchnyky totalitarnogo rezhymu: represiyi proty rodyn «vorogiv narodu» v Ukrayini (1917–1953 rr.)* [Totalitarian Regime Hostages: repressions against “nation enemies” in Ukraine (1917–1953)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 486 s. [in Ukrainian].

V. I. Lenin pro Ukrayinu: u 2-h chastynah. Ch. II. 1917–1922. [V. I. Lenin About Ukraine: in 2 Parts. Part 2. 1917–1922]. (1969). Kyiv: Polityvdav Ukrayiny, 760 s. [in Russian].

Dokumenty tragichnoji istorii Ukrainy (1917 — 1927 rr.) [Documents of the tragic history of Ukraine (1917–1927)]: Red.-uporjad. P. P. Bachinskij. (1999). K., 640 s. [in Ukrainian].

Dolgova, A. K. (2009). K voprosu o dezertirstve v gody grazhdanskoy voyny [About the Desertion in Civil War Times]. URL: http://www.rusnauka.com/18_DNI_2011/Istoria/2_89202.doc.htm [Accessed: 21.07.2013]. [in Russian].

Zhyrnov, E. (2014). V iyulye 1920 goda dezertirovalo 773 tysiachi krasnoarmeytsev [773 Thousands of Red Army Militaries Deserted In July 1920]. URL: <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php> [Accessed: 13.10.2014]. [in Russian].

Krasnosiletsky, D. P. (2009). *Antybilshovytskyi ruh selian v pravoberezhnyi chastyni URSSR u 1920–1924 rokah* [Peasants COUNTERBOHEVIST MOVEMENT ON THE RIGHT BANK OF UKRAINIAN SOVIET REPUBLIC]: monographiya. Khmelnytsky: HNU, 275 s. [in Ukrainian].

Levshyn, K. V. (2011). Prichiny dezertirstva v Krasnoy Armii (1918–1921 gg.) [Desertion in the Red Army Reasons (1918–1921)]. *Noveyshaya istoriya Rossii*. № 2, s. 73–79. [in Russian].

Lenin, V. I. O viyne, armii i voyennoy nauke [About War, Army and War Science]: sbornik podgotovili k pechati N. P. Mamay, L. F. Nikolskaya. (1965). Moskva: Voenizdat, 836 s. [in Russian].

Nikilayev, I. Ye. (2006). *Represiyi proty viyskovosluzhbovtziv ta pratsivnykiv organiv DPU-NKVD Ukrayiny v 20–50-ti roky XX stolittia* [Repressions Against Ukrainian Military and Security Services Personnel in 1920–1950-th years]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 s. [in Russian].

Ovechkin, V. V. (2003). Dezertirstvo iz Krasnoy Armii v gody Grazhdanskoy voyny [Desertion from the Red Army in Civil War Years]. *Voprosy istorii*. № 3, s. 108–115. [in Russian].

Reveguk, V. (1996). *Poltavshchyna v ukrajynskiy revolutsiyi 1917–1920 rr.* [Poltava Region in Ukrainian Revolution 1917–1920]. Poltava: [b. v.], 100 s. [in Ukrainian].

Sobraniye uzakonenyi i rasporyazheniy pravitelstva za 1919 g. [Government Acts and Orders Gathering for 1919]. Upravleniye delami Sovnarkoma SSSR. URL: <http://istmat.info/node/38779> [Accessed: 06.09.2016]. [in Russian].

Soldatenko, V. F. (2008). *Ukrayina v revoliutsiyinu dobu: Ist. ese-hroniky* [Ukraine in Revolutionary Period: Hist. essay-chronicles] (y 4-h t. T. I). Rik 1917. Kharkiv: Prapor, 560 s. [in Ukrainian].

Shershenkova, V. A. (2012). Rozvytok zakonodavstva pro viyskovi zlochyyny v URSSR v 1919–1921 rokah [Law on War Crimes in Ukrainian Soviet Republic Development 1919–1921]. *Aktualni problem derzhavy i prava*. № 63, s. 301–307. [in Ukrainian].

Ludmyla Babenko

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Chair of the History of Ukraine,
Poltava National Pedagogical University named
after V. Korolenko (Poltava, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6828-1414>

Olga Vilhovyk

*Ph.D of Historical Sciences, Senior Researcher,
Poltava Local History Museum named
after V. Krychevskiyi (Poltava, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2522-2756>

**DESERTION AS A SIGN OF BOLSHEVIST
MOBILIZATION SYSTEM CRISIS IN 1919 IN THE RED ARMY
ON THE TERRITORY OF UKRAINE**

In the article the desertion reasons and process in the Red Army during the second Russian Bolshevik intervention are analyzed. The article shows social and political moods among mobilized Ukrainians, that appeared as a result of coercive mobilization in spring-summer of 1919. The abovementioned coercive mobilization is seen as the desertion catalyst. The attention is accented on the outlook conflict, which appeared in mobilized Ukrainians' minds because of discrepancy between propaganda mottos of fighting for a world revolution and social equality and real conditions in the army and society. Instead of "workers and farmers state" protection, forcefully mobilizer to the Red Army soldiers were forced to fight against Ukrainian people, to rob and kill them. The authors of the article present the documented examples of cruel punitive methods of desertion overcoming, first of all it concerns the application of death penalty, because of which discipline in the Army was called "bloody".

The authors show the Bolshevik vision of "desertion" and categories for punishment. According to The Decree of March 3, 1919 the responsibility for desertion overcoming was not only on local recruiting offices, but also on militia, local executive committees, household committees and Bolshevik party activists. There was also Ukrainian Central Commission on Desertion Overcoming under commander-in-chief. One of the cruellest measures was the system of hostages, initiated by military and naval peoples' commissioner L. Trotskiy. As a result, victims were not only recruited people, but also their families.

The authors pay attention on the Bolshevik leadership short-term liberal rhetoric on deserters with the accent on educative and propaganda work, on which V. Lenin

insisted. He proposed to attract as agitators “workers (men and women), countrymen (men and women) and especially military-men wives”. But propaganda yielded repressions.

Visible absence of success in desertion overcoming was seen in permanent repeating of it. It caused additional punitive measures application, in particular barrier troops using along all front line for deserters interception, among them were special cavalry divisions, the biggest of which were “The Secret Division” in the name of L.Trotsky and “The Black Hundred”. From November 1919 worked the revolutionary military tribunals, which had unlimited rights for repression forms determination.

In conclusions to the article the authors summarize and specify the reasons of mobilized Ukrainians mass desertion, present some researchers’ calculations on the number of deserters, and note that only cruel methods were the most workable. At the same time massive desertion was the sign of the low level of Bolshevist power support.

Keywords: *Ukraine, Red Army, desertion, repressions, military mobilization, Bolsheviks.*